

ՏՈՒԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

Յ Ո Ւ Շ Ա Տ Ե Տ Ր Է Ս

Է.

Ա. Ահարոնեան երկրորդ անգամ Կ. Պոլիս գալուն, հազիւ ինը օր կրցաւ մնալ, ու մեկնեցաւ դէպի Ֆրանսա, թէ ոչ՝ ինքը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչի իր հանգամանքովը, եւ իբրեւ նախագահ Հայկական Պատուիրակութեան (որ պիտի մասնակցէր Սաղաղութեան Վեհաժողովին), կարող կ'ըլլար՝ Ղարաբաղի Հայութեան կեանքին սպառնացող վտանգներուն դէմ, դեսպանական մարմիններու ազդեցութեամբ, աւելի դրական ապահովութիւն ձեռք բերել, ինչպէս 1918-ին, երբ Զամալեան, Բաբաղանեանէ (Լէօ) շատ առաջ՝ Ղարաբաղի հայ բնակչութեան մասին կը հնչեցնէր ահազանգ, Ահարոնեան նախագահին ուղղած իր այն հեռագրովը, զոր նոյնութեամբ ներկայացուցի արդէն:

Բայց որովհետեւ Լէօի նամակը Ահարոնեանի Կ. Պոլիսը թողնելէն երեքուկէս ամիս վերջն էր՝ որ իմ ձեռքս կը հասնէր, ուստի պարտականութիւն ինձ համարեցի անոր մէկ օրինակը անմիջապէս յղել Փարիզ:

Թէպէտեւ խոր աղղւած էինք մենք Լէօի տխրադեցիկ գրութեանէն, այնու ամենայնիւ՝ չկասեցանք ու անայլայլ պահեցինք նորածի՜ք Հայաստանի օգտակար ըլլալու մեր ջերմ իղձն ու եռանդը, որ Ահարոնեանի իննօրեայ ներկայութեամբը աւելի մեծ թափ ու ոգեւորութիւն ստացած:

Ինչպէս նախապէս նշանակած եմ, Պ. Ահարոնեանի Հայաստանէն Կ. Պոլիս երկրորդ գալը եղաւ՝ 1919 Յունւար 13-ի երկուշաբթի օրը:

Այս անգամ իր շուրջ բոլորը մակարոյժ ստոր արարածներու զարչելի լրտեսութիւն չկար, *) որով ամէն հայ ազատ - համարձակ մուտ կը գտար քովը:

*) Նախորդ յօդածիս հրատարակութենէն յետոյ, արժանահաւատ անձ մը կը գրէր ինձ, վստահացնելով զիս, թէ Զաւէն Պատրիարքի կողմէ 1915 Հոկտեմբեր 1-ին, իմ միջոցաւ իշխան Ալտ - Իւլ - Մէճիտի ուղղած շնորհակալութեան Գիրքին

Իջած էր՝ իր տիկնոջն ու քարտուղար Տիգրան Միրզայեանցի եւ խորհրդական Փիրալեանի հետ, բերա թոքաթլեան պանդոկը, որ հետզհետէ տեսակ մը ուխտատեղի դարձաւ, վասն զի առաւօտէն մինչեւ երեկոյ, երբեմն ալ զիշերներ, ամէն դասակարգի աղջկաններ գ'երթային Ահարոնեանի ձեռքը սեղմելու եւ պահ մը լսելու անոր բերնէն Հայաստանի լուրերը:

Հակառակ ճամբորդութենէ կրած յոգնածութիւններուն, Տէր եւ Տիկին Ահարոնեան իրենց առաջին այցելութիւնը մեղի ընել հաճեցան, եւ երեկոյն մեր համեստ սեղանը բաժնեցին, հետ ունենալով Տիգրան Միրզայեանցը եւ Ֆէրտինանտ թախտաճեանը (երկուքն ալ այժմ մեռած):

Ճաշէ վերջ տունս եկան ուրիշ բարեկամներ, որոնց ներկայութեանը Ահարոնեան իր բնատուր պերճախօսութեամբը պատմեց ու պատմեց Հայաստանի մէջ մղւած վերջին ահաւոր պատերազմները եւ նկարագրեց՝ թէ ի՞նչ դերադոյն ճիգով, գերմարդկային հերոսութեամբ եւ եռանդալից հայրենասիրութեամբ հայ զինուորներ կուած էին՝ Հայաստանի հողէն դուրս վանելու համար օտար թշնամիները, եւ ի՞նչ արտասովոր անձնաւորութեամբ ալեւորներ խիլ զէնք չալակած ու ընկերացած էին հայ քաջարի բանակներուն, որոնց հրամանատար էին՝ անւանին Նազարպէկոֆ եւ ուրիշ նշանաւոր զօրավարներ:

Տիգրան Միրզայեանց կ'երկրորդէր Ահարոնեանի խօսքերը եւ ունկնդիրներու աչքերէն կը հոսէին ուրախութեան արցունքներ, եւ միթէ կարելի՞ էր չյուզել, անտարբեր՝ անդգայ մնալ ի լուր այս պատմութիւններուն, որոնք Հայաստանի վերածնունդը կ'աւետէին եւ կը կարծէինք թէ կ'արգիլէին անմահն Բաֆֆրի՝ ա՛յլեւս չերգել այն անձուկը, թէ՛

Արդեօք գալո՞ւ է մի օր ժամանակ
Տեսնել Մասիսին գլխին մի դրօշակ:

գաղտնազաւորքիւնը պղծուր, ո՛չ քէ Պատրիարքարանի այն ատենի Գործակատարը եղած է, այլ՝ այն բարեծաղիկ Յարութիւն Մկրտչեան անուն, շանսատակ սպաննած համբաւաւոր լրտեսը, որ մուկի պէս ամէն ծակ ու ծուկ կը մտնար կ'ելլար, եւ կը յաջողէր կատարեալ ճարպիկութեամբ շորքել ամէն տեսակ գաղտնիք ու հաղորդել կառավարութեան:

Այս առթիւ շնորհակալ կ'ըլլամ ինձ տեղեկագրող այն ազնիւ անձին, որ փութացած է պարգել այս կէտը:

Տ. Վ. Յ. Թ.

Ահարոնեան նոյն խանդ ու եռանդով ժամէն աւելի տեւող հրապարակասուութիւն մ'ալ ըրաւ այդ մասին, Բերա Հայկական Կլիւպին եւ Հայ Կարմիր Սաշի սրահին մէջ, ուր երկսեռ հոծ բաղմութիւնը ղինքը ծափահարեց ջերմապէս՝ ուխտելով քարոզել միշտ՝ դի,

Ամէն կողմից պանդուխտ Հայագգիք

Դիմեն դէպ իւրեանց սիրուն Հայրենիք:

Այս բանաստեղծեան առթիւ էր, որ ես, իրրեւ նախագահ Հայ Կարմիր Սաշի, թարգման եղայ ունկնդիրներու գերազնիւ զգացումներուն, անոնց հայրենասիրական իղձերուն, ու գնահատեցի Ահարոնեանի եւ իր բոլոր ընկերներուն ազգանէր մեծ ծառայութիւնները: Ամբողջ սրահը յատնկայ ինձ ձայնակցեցաւ ծափերով, եւ աջ ու ձախէն կեցցէներու ձայներ բարձրացան յաջողութիւն մաղթելու այն ծանր, պատասխանատու՝ ամենափափուկ պաշտօնին, զոր ունէր Ահարոնեան. այն էր՝ ինչպէս յայտնած եմ, երթալ մասնակցիլ Սաղաղութեան Վեհաժողովին, Հայ Ազգին վերջնական ազատագրութեան արդար գաղտը պաշտպանելու:

Կը փափաքէինք՝ որ Ահարոնեան իր ընկերներով երկար մնար մեր մէջ. բայց կարելի չէր, ուստի վաղօրօք թողուց Կ. Պոլիսը 1919 Յունւար 20-ին:

Հայ ժողովուրդը այդ օրը դարձեալ երամովին խուռն հաւաքւած էր Ղալաթիոյ քարափը ողջեցթ մաղթելու, եւ երբ չողենաւ սկսաւ շարժիլ, ահա «ԿԵՅՅԷ»-ներ, «Երթաք բարեւալ»-ներ բարձրադադակ կը մեկնէին ամէն կուրծքէ ու կը շարունակէին անվերջ, մինչեւ որ չողենաւ անտես կը ծածկէր Մարմարայի հանդարտիկ ջուրերուն գիրկը:

Տեսարանը շա՛տ յուզիչ էր արդարեւ, եւ վեհ, որուն տպւորութեանը տակ, կը վերադառնայինք Բերա մեր սկսած գործերը շարունակելու:

Աւելորդ չըլլայ սակայն հոս յիշելու, թէ Ահարոնեան պատգամաւորութեան մեկնելէն յետոյ, հետզհետէ Կ. Պոլիս թափուեցան զանազան տեղերէ հայ ուրիշ պատգամաւորներ, մին քան զմիւսը՝ արդարեւ հայրենասէր, ազնիւ ու ազգասէր, բայց ամենքն ալ գերադանցապէս լարւած՝ կուսակցականներու դէմ, ո՛չ թէ Հայրենիքի նըւիրական սկզբունքով, այլ, դժբախտաբար, զուտ անձնական միակողմանի խնդիրներու պատճառաւ:

Այս եկողները, որոնց անունները չեմ ուզեր գրել, բաւական օրեր մնալէ, եւ հոս - հոն իրենց հակահոսակցական մաղձը թափելէ յետոյ, ղնացին Փարիզ, Պօղոս Նուպար փաշայի նախագահութեամբ գումարւած համագումարին մէջ գրաւելու իրենց աթոռները եւ հոն ափինքսեան լուսթեամբ փայլելէ վերջ՝ վերադառնալ իրենց երկիրը մեծ չհերոսի՝ հովեր առած :

Յո՛րժ, յո՛րժ ցաւալի է՝ որ այդ պատգամաւորներէն ո՛չ մէկը, կրցաւ իր անկեղծ համարատուութիւնը ներկայացնել՝ ո՛չ թէ հանուր ազգին, այլ գոնէ ա՛յն համայնքին որ զինքը ընտրած էր եւ ճամբորդութեանը ծախքերը լիւրջի հոգացած... Ա՛հ, դրա՛մ, հարստութի՛ւն, դուն ի՞նչ բաներու կարող չես, ի՞նչ բերաններ չես կրնար լռեցնել, ի՞նչ կեղծաւորութիւններ ծածկել, որքա՛ն անիրաւ եղելութիւններ իբրեւ արդար դատաստանի արդիւնք ներկայացնել... Դրա՛մ... անիծւած նիւթ, որ աշխարհի եւ տիրող, եւ մայր եւ մարդու կրած անորակելի դժբախտութիւններու... Բայց թողունք որ այս խիստ կարեւոր հարցին առթիւ մեր ապագայ պատմադրութիւնը ճշմարտապէս լուսարանող ըլլայ, ու ես դառնամ թափառիլ Յուշատեարիս մէջ :

*
**

Յայտնած եմ արդէն, թէ «Լիկա»-ն կարողացած էր ազգին մէջ համերաշխ խորհրդակցական կարեւոր ժողովներու հեղինակ ըլլալ, եւ իր այս ձեռնարկով պատճառ եղած էր, որ հետզհետէ՝ Համազգային եւ Ազգային Երեսօրխանական ժողովները կանոնաւոր նիստեր ունենային, եւ ծնունդ առնէին՝ «Աշխատափ Տուն», Գրական, Թատերական Միութիւններ, Հրատարակչական եւ այլ՝ Հայրենակցական Ընկերութիւններ. բայց ամենէն աւելի՝ գովութեան արժանի կերպով, յաջողած էր՝ կազմել, ՀԱՅ - ՅՈՅՆ - ՀՐԵՍ. ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՅԱՆ ԺՈՂՈՎ, կ'արդ մը միջազգային կենսական հարցերու համար :

Եւ այս գործին նախաձեռնարկ՝ բուն հեղինակը եղաւ՝ տեղն իսկ է յայտնել, իմ սիրելի բարեկամս՝ Տիար ՀՄԱՅՆԱԿ ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ, որուն անունը հարեանցի իմն յիշած եմ յառաջագոյն :

Այդ տաղանդաւոր իրաւագէտը (նշանաւոր դասախօս Կ. Պալտոյ թուրք իրաւագիտական Համալսարանին), կը սիրէր ծածկելի միշտ համեստութեան քօղով, մինչ իր գործունէութիւնը, պերճախօսութիւնը եւ ըրած նիւթական եւ բարոյական մեծ գոհողութիւնները զինքը յայտնելով կը յայտնէին :

Նա եղաւ հոգին վերոյիշեալ ժողովներուն, եւ հակառակ որ՝ դատական խիստ փափուկ դործեր ալ զբաւած էին իր ժամերը, մասնաւանդ արդար դատերու պաշտպանութիւնը (որոնց մասին յետոյ), ինքը կատարեալ անձնւիրութեամբ զլուխ կեցաւ ամէն կերպ հաւաքովիներու:

Համերաշխական այս ժողովներուն տեսակ մը նւիրադործում տալու համար, Յոյն Պատրիարքարանի Վարչութիւնը 1919 Յունւար 5ին Բերա Թաքսիմի Այա - Թռիատա մեծ եկեղեցիին մէջ կատարեց Հայ նահատակներու յիշատակին համար մեծահանդէս պատարագ եւ հոգեհանդիստ, որու միջոցին Գերմանիա կրթած յոյն Մետրապոլիտներ Հայ ազգին կրած անլուր տառապանքներու թուումն մասանցն ըրին, եւ այս առթիւ խիստ յուզումնալից ու պերճախօս դամբանական - քարոզներ արտասանեցին: Եկեղեցական արարողութեան աւարտումէն յետոյ, մասնաւոր սրահի մը մէջ յատուկ ընդունելութիւն մը տեղի ունեցաւ, երկուստեք հայերէն եւ յունարէն ճառեր արտասանեցան, եւ Հմայեակ Խոսրովեան Ֆրանսերէն լեզուա խիստ ղեղեցիկ բանախօսութիւն մը ընելով՝ շնորհակալութիւն յայտնեց Յոյն Ազգին ջերմ հայասիրութեան համար բիւզանդական ժամանակի հայ կայսրերու ծառայութիւնը թւեց, եւ ի վեր հանեց հայ եւ յոյն եղբայրակցութեան վաղնջական դոյութիւնը, որ արժանացաւ հոն նեկայ յոյն պաշտօնական անձերու ամենամեծ դնահատութեան:

Յոյներու այս ցոյցը փոխանակեցաւ Ահարոնեան Պատւիրակութեան ժամանումի նախօրեակին՝ 1919 Յունւար 12-ի կիրակի առաւօտ, Բերայի Ս. ԵՐԲՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Եկեղեցիին մէջ՝ արտակարգ հանդիսութեամբ, եւ ուր հրաւիրեցան յոյն Մետրապոլիտներ եւ յոյն հասարակութեան պաշտօնական մարմինները, Ֆէնէրի Յոյն Պատրիարքարանի ներկայացուցիչներով:

Կոմիտաս վարդապետին պատարագը սքանչելի կերպով երգեցաւ դպրական դասին կողմէ եւ յոյն նահատակներու համար կատարեցաւ մեծահանդէս հոգեհանդիստ: Այդ օրը յոյն Մետրապոլիտներ եկեղեցւոյ սեղանը բարձրանալով, յաջորդաբար արտասանեցին զբաւոր ճառեր եւ անիծեցին այն ձեռքերը, որոնք յոյն եւ հայ արիւնահեղութիւններու պատճառ եղած էին դադանային անդթութեամբ:

Սակայն, այս արարողութիւններու միջոցին, ես ինքզինքս եւ լած, աչքիս առաջ կը կարծէի տեսնալ յաճկարժ թուրք Սահմանադրութեան վերհրատարակութեան վաղորդային կնքած թուրքեւհայ, հայեւթուրք եղբայրակցութիւնները եւ այդ առթիւ կատարւած մեծածախս հանդէսները Մայր Եկեղեցիին մէջ. միտքս կուգար 1908

տարիին այն օրը, երբ նոյն այս Երրորդութեան Եկեղեցիին մէջ Տեղապահ Դուրեան Եղիշէ Սրբազանին նախադասութեամբ հոգեհանդատեան մեծաշուք հանդէս մը տեղի ունեցաւ նահատակ թուրք զինւորներու յիշատակին՝, ի ներկայութեան թուրք պետական բարձր պաշտօնեաներու, իմամներու, փաթթոցաւոր մուլլաներու, որոնցմէ ոմանք երեսներն դէպի հարաւ կամ դրան կողմը դարձուցած էին՝ «կիսալուռութեմ» չսլշկելու համար...

Այո՛, միտքս եկաւ Թաղսիմի պարտէզին մէջ տեղի ունեցած հայ-թուրք սիրալիր ցոյցը եւ այն հոգեհանգիստի հանդէսը, զոր կարգադրեց Բերայի թաղական խորհուրդը ու մեր եկեղեցական դասը, զլիսաւորութեամբ Արիստակէս Եսայ. Վանքեանի՝ հազւած - չքւած խաչերով խաչելէմներով, ընկերակցութեամբ երգեցիկ զպիրներու, ուղղեցաւ Շիշլիի ափյափոյ շինած Հուրբիյէթ քէփէսի (ազատութեան բլրակ) ըսած վայրը, եւ երգեց՝ «Ի ՎԵՐԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ», «ԲԱՆԶԻ ԶԲԵԶ ՕՐ ՀՆԵՄՔ», ՀՈԳԻՈՅՆ ՀԱՆԳՈՒՅՅԵԼՈՅ» եւ այլ աղօթքները, այնտեղ նոր թաղուած Մուսթար - պէյ անուն զինուորականին վրայ, որ Սելանիկէն Կ. Պոլիս արշաւող Ազատարար կոչւած բանակին՝ համիտեան արիւնհարբու զինւորներու հետ ունեցած ընդհարումներու միջոցին սպաննւած էր եւ «շէհիտ» (մարտիրոս) հրուչակւած:

Միտքս եկան այս բոլորը, նաեւ այն խանդավառ ընդունելութիւնը, զոր Հայերը ըրին Սապահէտտին իշխանին, եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը յատկապէս վարձեց ուսմանական Քառու Ա. հսկայ շոգենաւը ու ամբողջ զիշեր մը ճամբորդեցինք մինչեւ Տարսանէլ ընդ առաջ այդ իշխանին, որ իր հօրը դադաղը հետը կը բերէր Փրանսայէն: *) Այս շոգենաւին ճամբորդներն էին բաւական թւով Հայեր, որոնց մէջ՝ Յարութիւն Շահրիկեան, Վարդգէս, Գրիգոր Զօհրապ, Ռուբէն Զարդարեան, Լ. Ակնունի, Հմայեակ Խոսրովեան, Պետրոս Հալաճեան, Ես, Տոքթ. Բաշանան, Միհրդատ Հայկազն եւ ուրիշ շատեր, որոնց անունները չեմ յիշեր:

Միտքս եկաւ այս բոլորը եւ կարծեցի թէ գեռ ականջիս կը հընչէր «ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ՔԱԶ» ազու երգը, զոր այդ միջոցին Սուլթան Համիտի ուրբաթի Սէլամլըֆի աղօթքին ի պատիւ գացող թուրք երաժշտական բանակը նւագելով կը նւագէր Բերայի մեծ պողոտայէն

*) Սապահէտտին իշխանը Սուլթան Համիտի փոքրիկն էր եւ իր հօրը հետ, Սուլթանէն վտանգաւոր համարւած ըլլալով, կ'ապրէին Փարիզ:

անցած պահուն եւ փողոցներուն երկայնքը խոնաված ամենազգի ժողովուրդի բազմութեան անվերջ ծափահարութիւններուն կ'արժանանար...

Հասա՛ւ Իզմիրեան Սրբազանին Սաղիմեան աքսորէն դարձին կատարւած աղագային ջերմ ընդունելութեան թուրք մասնակցութիւնը — ո՛ր մէկը ըսեմ...

Աւա՛ղ փառացս անցաւորի... Այս փառաւորութիւններուն չէր ուշանար յաջորդել՝ Համիտի հրամանով ժէօն Թիւրքերու կողմէ սարքւած Ատանայի Կիլիկիան մեծ հայաջարդը, որու վրա խօսելու քաջութիւնը կը պակսի ինձ, եւ կը թողում որ բարձրարարաւ խօսին այդ առթիւ հրատարակուած խիստ վաւերական տեղեկատու — հատորները, Ատանա դացած Քննիչ Յանձնախումբին տեղեկութիւնները, մանաւանդ ողբացեալ Յովհաննէս Չայեանի սրտրաստած մանրամասն ձեւագիրը, որ չգիտեմ թէ ո՛ւր պահւած կը մնայ այժմ:

Անցեալ պատմութիւններ ասոնք՝ խաբեպատի՛ր, որոնց նման չէին բարեբախտարար 1919-ի հայալոյս եւ եւ յունահայ հանդիսութիւնները, որոնք պսակւեցան կատարեալ եղբայրակցութեամբ եւ ամենաանկեղծ սիրով:

Այս հանդէսներու վաղայաջորդ օրը, յոյն դեսպանատան Բարձր Քոմիսէր հայասէր Պ. Գանէլօրուօն շնորհակալութեան այցելութիւն մը ըրաւ Բերայի Թաղական խորհուրդին եւ յետոյ թէ՛ խորհրդակցութեան եւ թէ՛ իմ տունն անձամբ եկաւ կրկնելու իր շնորհակալութիւնները՝ տեղի ունեցած փառաւոր հանդիսութիւններուն եւ այդ առթիւ հայ ժողովուրդին դէպի յոյն ազգը արտայայտած սիրալիր դրացումներուն համար:

Քանի մը օր յետոյ, Հելլէն Կարմիր Խաչը մեծաքանակ զեղեր եւ այլ ամենայն ինչ որ հարկաւոր էր վերաւոր եւ հիւանդ դարմանելու, մեր Հայ Կարմիր Խաչի Կեդրոնը կ'ուղարկէր, եւ ես՝ Խորովեանի հետ կը փութայի մեր խորին շնորհակալութիւնները անձամբ եւ դրաւոր յայտնել Հելլէն Կարմիր Խաչի Վարչութեան, եւ բոլոր զրկւածները մենք դէպի Հայաստան չուսով ճամբայ կը հանէինք, որովհետեւ հոն կարիքը արտակարգ կերպով յոյժ զգալի էր, ինչպէս կ'իմանայինք ճամբորդներէ եւ հասած նամակներէ:

Հմայեալ Խորովեան առանց այլեւայլի՝ առաքումներու ծախքերը կը հոգար լուրեայն եւ ես ա՛յն աստիճան կը յուզէի իր այս

աղբասիրական վարժուէնքէն, որ՝ իր անւան տօնին օրը յոյժ զգածւած
ըլլալովս՝ իրեն ուղղեցի հետեւեալ տողերը քարթիս վրա.

ՍՐՏԻ ԶԱՅՆ

(Տօն Վարդանանց Զօրաւարաց)

Ո՛վ, Վարդանանց քաջամարտիկ
Հերոսներու արժանաւոր,
Դուք զաւակներ, աղէ՛ր դարթի՛ք
Ծափել տօնը, մեր Հրմայեակ
Խոսրովեանին, Ժողովներու
Այն որ զիւթիչ է հրմայեակ:

Մաղթենք իրեն ապրիլ երկար,
Ապրիլ զւարթ, վերածնւած
Հայաստանին օգտին համար:

Բերա, 10 Փետրւար 1919

*
**

Այս ամէն անցուդարձերու վրա ամփոփի դադափար մը տալու
համար, հոս ներւի ինձ նոր փակադիմ մը բանալ, եւ կրկնել, ինչպէս
ըսած եմ յառաջագոյն, թէ աջ ու ձախ կարեւորագոյն անձերու կը
դրէի՝ տեսակ մը համարատուութեան ձեւի տակ, երկար նամակներ,
ինչպէս Ամենայն Հայոց Հայրապետին, Գարբէէլ Նորատունկեանի,
Ա. Ահարոնեանի եւ Արշակ Զօպանեանի:

Գրածներէս կը ներկայացնեմ հոս Արշակ Զօպանեանի ուղղածս,
որուն նման էին եւ միւս գրածներս:

Ահաւասիկ այն.

Բերա, 17 Մարտ, 1919

Աղնիւ եւ սիրելի բարեկամս,

Պ. Արշակ Զօպանեան,

Պարիս.

Զեր ապահովագրեալ նամակը (անթւական) ընդունած էի արդէն
եւ պատասխանն ալ գրած ու ձեզի յղած Յունաց պատրիարքական
Տեղապահին ընկերակցութեամբ հոգեւոր Տոքթ. Բաբա բարեկա-
միս հետ, որ ամսոյս 4-ին մեկնեցաւ հոսիկէ. յուսամ թէ սոացած էք
զայն: Սոյն նամակէս քանի մը օր վերջն էր՝ որ M. Ledoux-ն ինձ

յանձնեց ձեր՝ դարձեալ անքւակաճ մի ուրիշ նամակը, որուն կը պատասխանեմ այսօր :

Ձեր երկրորդ նամակը թէեւ կրկնութիւնը առաջինին, շա՛տ դու՛զ զիս թողուց, տեղեկացնելով՝ որ Պ. Պօղոս Նուպարի հետ ձեր յարաբերութիւնները վերահաստատուած են. դուք անոր միշտ աջ բազուկը եղաք ցարդ. կարծեմ անոր լաւ գործերը հրապարակաւ գովարանեցիք. բնական էր՝ որ հարկ եղած ատենն ալ պիտի քննադատէիք, քանի՜ որ խնդիրը զուտ ազգային է, մանաւանդ՝ ազգային կեանքի եւ մահու խնդիրը: Ես ալ կը ձայնակցիմ ձեզի, թէ քիչ մը թոյլ ու ուշ վարեցանք. Կովկասի հերոսամարտի սկիզբները դո՛նէ արթննալու էինք... Բայց մենք հոս՝ ամէն յարաբերութիւններէ զըրկւած, ջարդի, թալանի, տարադրութեան դժբախտ լուրերէն զատ ո՛չ մէկ բանի տեղեակ չէինք: Բարեբախտաբար՝ որ Հայկական նորակազմ Հանրապետութեան պատերազմները Պոլիս եկան, եւ մենք անոնց շնորհիւ կրցանք քիչ մը տեղեկութիւն առնել անցած - դարձածներէն, այն ալ ի՛նչ զողունի կերպով. Պ. Ահարոնեան կրնայ ձեզ պատմել:

Թողթիւն անդուզէին մէջ խեղճերը պաշարած էին լրտեսներով. այժմ ազգասիրութիւն եւայլն քարոզող կարգ մը չքոտի պարոններով, *) որոնք անոր ասոր խորհուրդ կուտային չմերձենալ երբեք այդ վտանգաւոր Հայերուն... Բայց ո՞վ մտիկ կ'ընէր շան հաշիւներուն... Կը տեսնէինք իրենց հետ եւ կը տեսնէինք երկար ու դու՛զ կ'ըլլայինք...

Մեր ցաւալիդ վիճակին մէջ, մեր ամենէն դառն ու սաստիկ վայրկեաններուն իսկ, մենք վստահ էինք՝ թէ պիտի փրկէինք. կ'ըսէինք՝ թէ մեր փրկութեան ռազմականները Պարսիս են ու կը հսկեն հայկական դատին՝ արդոսեան աչքերով... Այո՛, մեր յոյսը մեծ էր վաղո՛ւց եւ մեծ է դարձեալ Պօղոս Նուպարի նախազանգութեամբը կազմուած ժողովին վրա, որուն կուգայ միանալ հայկական նորածին Հանրապետութեան ներկայացուցչութիւնը, միայն թէ՛ ես մեծապէս կը ցաւիմ, որ մինչեւ հիմա ձեզմէ կարգացոյց մը դեռ չեկաւ հոս. ձեզմէ ըսելովս՝ անշո՛ւշտ հայկական հարցի վարիչ մարմինը ըսել կ'ուզեմ. եւ ցաւալի է՝ որ Դուրեան Սրբազան՝ ինքն ալ դեռ չմտածեց այդ կարգացոյցը կամ կարգախօսը, ինչպէս որ կ'ուզէք, եւ Ligne de Conduite զայն կ'անւանեմ:

*) Առնց գլխաւորն էր Յարութիւն Մկրտիչեան անուն անձը, որ իր Քշմամիւնե-
րէն սպաննուեցաւ իր բնակարանին մէջ՝ գիշերով:

Կ'երեւի՝ թէ Սրբազանը աչքէ հեռու, միտքէ ու սիրտէ ալ հեռու կը համարի մեր Կ. Պոլիսը. հոգ չէ, հարկաւ պիտի դառնայ օր մը... կը տեսնւինք. այդպիսի կարգացոյց մը մեծ ուղեցոյց մը պիտի ըլլար Կ. Պոլսոյ Հայութեան...: Հոգինիս ելաւ, տակաւին չը կըցանք հայկական համագումար ժողով մը կազմել. մեր «Լիկան» (որ ա'լ գոյութիւն չունի) եւ խորհրդակցական ժողովը (ղոր թաղեցին), այդ համահայկական ժողովին նախաձեռնարկն ըլլալ սկսած էր: Հակառակողները դարձեալ սկսան կուսակցական ուրւականը տեսնալ ատոր մէջ. Պատրիարքարաններու զերիշխանութեան հարւած համարել այդ ձեռնարկը, նոյնիսկ կրօնական սրբապղծում տեսնալ մէջը, եւ գործին հետամուտ եղողները՝ խոհեմութիւն համարեցին չպայքարիլ եւ համերաշխութեան ճամբէն չչեղիլ, երբ ահա հասաւ Զաւէն Պատրիարքը:

Պատրիարքը անմիջապէս կըցաւ համաձայնիլ կաթոլիկ ու բողոքական Հայերու կրօնապետներու հետ, եւ կարող եղաւ կազմել Համաղգային (կամ Հ. Մէնէվիշի բառով՝ Համախայկական) ժողով մը, որունկ 'անդամակցին' մեր Պատրիարքը, կաթոլիկ Հայերու Տեղապահը եւ բողոքականներու Աղգապետը, եւ նաեւ Հայոց Աղգ. Վարչութենէն չորս, եւ միւսներու Վարչութիւններէն ալ երկուքական անդամներ: Այս Համաղգային ժողովը պիտի վարէ Որբախնամը եւ տարազրեալներու գործը եւ Կարմիր Խաչի հսկողութիւնը պիտի ընէ, եւ ի հարկին՝ պիտի ունենայ խորհրդակցութիւններ նաեւ ուրիշ կենսական խնդիրներու համար:

Մեր ուղածը այս չէր անշուշտ. բայց աս ալ (որ չեմ կարծեր թէ շատ կեանք ունենայ)՝ բաւական բան մ'է, եւ կրնայ դէպի աղգային ԲՈԻՆ ժողովի մը կազմութեանը առաջնորդ ըլլալ:

Կարդացի, որ Դուրեան Սրբազան իր ընկերներով հասած է արդէն Պարիս, ուրեմն պատգամաւորական ժողովի գումարումն ալ արդէն իսկ սկսած պէտք է ըլլայ. բոլոր սրտովս յաջողութիւն կը մաղթեմ եւ կը սպասենք որ շուտով յուղարկէք մեզի՝ Անկախ, Միացեալ (Կիլիկիան ալ մէջն ըլլալով) Հայաստանի հռչակման մե'ծ, մե'ծ աւետիսը...:

Մեր Աղգային Վարչութիւնը Պատրիարքին գալուն վրա, հրաժարականը տաւ, թէ եւ վաղուց պաշտօնապէս հրաժարած ու գործէ քաշած էր, եւ դէպքերու բերմամբ միայն նորինորոյ պաշտօնի գլուխ անցած էր: Պատրիարքը երկու օր առաջ աղգային ժողով գումարեց. գացի ես ալ. ի'նչ տխուր տեսարան... Սրահին աջակողմը լի, իսկ ձախակողմը հազիւ 10 կամ 12 երեսփոխան. բացականերէն

ճիշտ 30 հատը նահատակւած...) մահաստանի մը երեւոյթն ունէր ժողովատեղին, որուն մէջտեղը Պատրիարքը կանգնած, յուզւած շնչով մը արտասանեց «Հոգւոցն Հանգուցելոց»-ը. յետոյ իր տարադրութեան ու վերադարձի մասին հակիրճ խօսքեր մը ընելով, ըսաւ թէ՝ Վարչութիւնը հրաժարած է, բայց անոր տեղը նոր մը ընտրելու համար, ո՛չ մեծամասնութիւն ունի Ազգ. Ժողովը եւ ո՛չ ալ կարելիութիւն՝ պակասած երեսփոխաններուն տեղը լրացնելու. ուստի՝ արտօնութիւն խնդրեց ներկայ ժողովէն, որպէսզի Պատրիարքը ինքը իր կողմէն անւանէ Կրօնական, քաղաքական Ժողովներու ատենապետները միասն, եւ ասոնք ալ որոշեն իրենց ընկերերը: Պատրիարքը կ'ըսէր նաեւ, թէ առժամանակեայի հանգամանքով, մէկ երկու ամսան համար է որի ուղէր այս կարգադրութիւնը, զի ընդ հուպ թերեւս Մայր Հայրենիքի կառավարութիւնը տնօրինէր ամէն բան եւ Կ. Պոլիսը Հայութեան կեդրոն մը ըլլալէ այլեւս դադրելով, պարզ գաղթավայր մը մնար... Բայց Պատրիարքին պատասխանել պէտք էր, եւ ահա պերճախօս չրթունքներ բացւեցան՝ բարբառեցան, հակասահմանադրական համարեցին Պատրիարքին առաջարկը: Բայց ես, Գարան Ստեփան եւ ուրիշներ հակասահմանադրական ոչինչ չգտանք եւ պահանջեցինք Պատրիարքին վրա վստահութիւն ունենալ եւ թողուլ՝ որ ազատօրէն գործէ, ինչպէս 1878-ին ալ Ներսէս Պատրիարքը ըրած էր այդպիսի մի բան, զոր այն ատենի Երեսփոխանական Ժողովը հակասահմանադրական բնա՛ւ էր համարած եւ արտօնած էր Պատրիարքին անկաշկանդ գործունէութիւն:

Ժողովականները վիճարանութիւններէն դո՛հ, ուղեցին որ Պատրիարքը իր ընտրելիներուն՝ անունները գո՛նէ տար նախապէս, եւ Ժողովն ալ միաճայնութեամբ ընդունի զանոնք, ու այս ձեւակերպութեամբ անոնք ժողովէն ընտրւածի պէս նկատւին: Ես այս ձեւին հակառակ արտայայտեցայ եւ պահանջեցի՝ որ Պատրիարքը իր ընտրելիներուն անունները չտայ. բայց եղած ստիպումներուն վրա թուլացաւ Պատրիարքը եւ տւաւ իր ընտրելիներուն անունները՝ Կրօնական Ժողովի ատենապետ Հոջակելով ծերունի Վահրամ Արքայիսկոպոս Մանկունին՝ հոն նրկայ, եւ Քաղաքական Ժողովի ատենապետ՝ Տօքթ. Գր. Դաւիթեանը, որ հրաժարական տուող Քաղաքական Ժողովին ատենապետն էր արդէն:

Եւ Ժողովը վերջացաւ այս նորօրինակ ընտրութեամբ, որ Պատրիարքի մը պատրիարքական պաշտօնին վեհութեան համապատասխան չեղաւ բնա՛ւ ըստ իս. ի՛նչ եւ իցէ, եղածը եղած է, սակայն՝ այս բոլոր եղածներուն մէջ, մենք միշտ կը սպասենք, որ հոտկէ հոս

հրահանգ մը որոտայ, իսկական ժողով մը Աղգային, այսինքն բոլոր Հայութիւնը ներկայացնող ՄԻ եւ ՄԻԱԼՈՅԾ՝ ՎԵՐԻՆ ԺՈՂՈՎ ՄԸ ԸՆՏՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ. պայմանաւ սակայն՝ որ Աղգային Պատուիրակութենէն դալիք այդ հրահանգը հոս դադարի չպահելի, ինչպէս եղաւ ուղւած պատգամաւորներու համար եկածը, եւ երկու - երեք հոգիի որոշումով կատարեցաւ ընտրութիւնը:

Երէկ՝ մեր «Հայ Կարմիր Սաչը», որ Աղգ. Վարչութենէն նախապէս վաւերացուելէ յետոյ, օր մ'ալ, յանկա՛րծ, նոյն Վարչութենէն հրապարակաւ բանադրեցաւ, իւր սարքած Thé - Concert-ը տաւ, հովանաւորութեամբ Պ. Փռանչէ Տէսթոնէի. ներկայ էր ծովակալ Պ. Ամէ, նաեւ անգղիական, իտալական, ամերիկեան, հելլէն եւ պարսիկ կառավարութիւններու ներկայացուցիչները. այսպիսի փառաւոր բան տեղի ունեցած չէր. Փրանսական նազաճու ղինւորներու ստաւար խումբ մը հանդէսը բացաւ Բամ ֓ոքրտանը հնչեցնելով, յետոյ La Marseillaise -ը, ամբողջ սրահին որոտընդոստ ծափերովը խառն: Սաչալի միայն ըսեմ, որ այդ հալածւած Հայ Կարմիր Սաչը կըցաւ երէկ մայրաքաղաքի հայ եւ օտար ընտրւած դասակարգին հոծ բազմութիւնը հաւաքել, եւ 5000 ոսկի արգիւնք մը ձեռք բերել:

Զեղի լուր տամ, թէ կաթոլիկ Հայերն ալ նախանձելով՝ որ Պարիս մեկնող պատերազները առանց իրենց հաւանութեանը ընտրւած են, մանաւանդ՝ նախկին Պատրիարքնիս ալ հետ ղրկւած, ամէն բան ըրին Փրանսական Haut - Commissaire -ի մօտ եւ յաջողեցան հրաման բերել տալ, ու ժողով դումարելով ընտրեցին իրենք ալ երկու հոգի՝ Գրիգոր Սինապեանը եւ Պօղոս Մըսըրլըն, որոնք այսօր կամ վաղը կը մեկնին հոսկէ, հող դալու իրբեւ Կ. Պոլսոյ Հայ - Կաթոլիկ հասարակութեան կողմէ պատգամաւոր. ասոնցմէ առաջ մեկնեցաւ արդէն Թերզեան հրաժարեցած Պատրիարքնին, որ զնաց Հընում, եւ հոնկէ ալ Պարիս պիտի դայ, կ'ըսեն, եւ այս՝ զիտէ՞ք, ինչո՞ւ համար. որպէսզի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը ինք ձեռք անցընէ բոլորովին, որովհետեւ ատի իրեն իրաւունք է եղեր եւ ո՛չ թէ Հայերուս. չա՛տ ու չա՛տ ցաւալի է ըսել, որ Փրանսացիներն ալ խիստ քաղցր հայեացքով մը կը վերաբերւին այս կաթոլիկական ամենաճշգիւմ հարցին հանդէպ...

Պատճառը սակայն մենք եղանք. եթէ Պարիս ղրկւած պատգամաւորները կաթոլիկ եւ բողոքական Հայերու հետ ընդհանուր ժողով մը դումարելով ընտրէինք՝ այս բաժանումը պիտի չծագէր: Գո՛ւցէ բողոքական Հայերն ալ ուզեն վաղը պատգամաւորներ ղրկել եւ արդէն բողոքի ձայն մ'ալ բարձրացուցին, բայց անհետեւանք մնաց:

Ես կը կրկնեմ դարձեալ, թէ մեր պոլսական պատգամաւորները, երեքն ալ ընտիր ու գերընտիր անձեր, բայց ընտրեցան նախ՝ Տոքթ. Դաւիթեանի կամքով, յետոյ՝ խորհրդակցական ժողովին Բրոքսկանտի Յանձնախումբին ու յարարեականին միալոյծ մէկ նիստին որոշումովը:

Ես այս վերջինին ներկայ եղայ, բայց կատարած իրողութեան մը հանդէպ գտնուելով, մանաւանդ ընտրւածներու մասին ունեցած մեր անսահման համակրութեանը պատճառաւ, չատ վիճաբանութիւն չըրինք, թէեւ Դուրեանի համար, այսինքն՝ Դուրեանին եկեղեցական հանդամանքին համար ղիտողութիւն ըրի: Զարմանալին այն է, որ երբ ես Դուրեանի եկեղեցականութեանը համար ղիտողութիւն կ'ընէի, Պօղոս Մըսըրը՝ որ անդամ էր մեր այդ ժողովին իբրեւ հայ-կաթոլիկ՝ ինքը հակառակ խօսեցաւ ինձ, բայց վերջն ալ իրենց ժողովին մէջ նոր ընտրութեան մասնակցեցաւ, գրգռելով անշուշտ Պարիս երթալու մարմաջէն:

Առաջին օրէն կարելի էր տարբեր ձեւ տալ այս ընտրութեան եւ չթողուլ որ այս անհաճոյ բանը տեղի ունենար, բայց Դաւիթեանն ալ մեղաւոր չէ՝ Պ. Պօղոս Նուպար - բաշայէն եւ Գաբրիէլ Նորատունկեանէն եկած նամակները զաղտնածածուկ պահելովը: Վախցեր է որ մի՛ գուցէ թուք կառավարութիւնը խնդիրը իմանալով արգելք յարուցանէր. ինչ եւ է՝ ձեզի այս բոլորը կը պատմեմ, որպէսզի գիտնաք ամէն ինչ եւ ըստ այնմ վարելք հոգ, եւ կը խնդրեմ որ բնա՛ւ հրատարակութիւն մը չընէք նամակէս, զի անցած - զացած բան է, այժմ էականը ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻՆ յաջող լուծումի մը յանդիւն է, այն նայինք...

Ես ցաւով կ'իմանամ, թէ Ֆրանսա կ'ուզէ եղեր Protectorat ունենալ ամբողջական Հայաստանի վրա. Protectorat - ու՛ Հայաստան չըլլար, եւ այդ կերպով կաղմւած Հայաստանի մը մէջ ՀԱՅՐ ԱՆԿԱՆ չըլլար, այլ՝ շա՛տ շա՛տ Ալժերիի կամ Թիւնիզի մէջ ապրող Հայու մը պէս, իր կողքին ունենալով իրեն չափ ազատ, արձակ - համարձակ Զարգարար ալլաղէններ իրենց սարօք. կ'աղաչեմ որ այս կէտին ուշադիր ըլլաք: Մեզի համար անկեղծ բարեկամ, ու մեր դատին համար ամենատաք սիրով աշխատող հեղէն եւ իտալ կառավարութիւնները կը տեսնամ. անցեալ օր Պատրիարքը խալալական Բարձր Գոմիսէրին՝ Կոմս Սֆոռցայի այցելութեան ժամանակ, ուզեց՝ որ ընկերանամ իրեն. գացի, հիանալի էին մարդուն արտայայտած զգացումները. Հայերուս եւ Հայաստանի նկատմամբ. «Անկախ Հայաստանը պիտի շինուի: Վստահ եղե՛ք», ըսաւ, ու յարեց՝ թէ, ինքզինքն ամենէն

Երչանիկը պիտի համարէր, եթէ ինքը առաջինը ըլլար իր կառավարութեան շնորհաւորութիւններն ու ողջոյնը նորակազմ Հայաստանին պետիւն տանելու...

Յոյներու հետ յարաբերութիւններն իս խիստ լաւ է. այդ մասին անհոգ եղէ՛ք. մարդիկը ինչ որ ուզենք պատրաստ են ընելու: Բայց մինչեւ որ Հայաստանը անկախ, ազատ եւ ինքնավար չհրատարակի, եւ ո՛չ մէկերնուս սիրտը հանգիստ պիտի ըլլայ: Քանի՜ օրերը կ'անցնին՝ մեր սրտաշուքը կ'աւելնայ, մանաւանդ՝ տեսնալով որ տակաւ անդդիացի եւ Փրանսացի պաշտօնատարներ կը սկսին թուրք դադանները անմեղ՝ ո՛չ - յանցապարտ նկատել, ու Հայերը համարել՝ իրրեւ տեղի տուող կատարեալ տարագրութիւններուն, ջարդերուն, առեւանգումներուն, թալաններուն, եւայլն, եւայլն. եւ այս ողբալի՜ կատակերգութիւններուն հեղինակ՝ թրքուհիներն են գլխաւորապէս: Ասոնք սկսած են արտօնել իրենց ամբապէս փակ՝ հարէմի դռները լայն բանալ նորեկ օտար երիտասարդ սպաններուն, ընկալուչ ըլլալ իրենց. եւ ո՞վ է որ հարէմական շաշտութիւններուն ծոցին մէջ խելքը գլխէն չթոցներ, ու հարէմա - հուրիական իրադաքանքներուն ազդեցութեան տակ ապշահար՝ չընդունիր մեր անտէր՝ անտիրական ազգին նկատմամբ յօրինուած սխալ ու թիւր գաղափարները:

Ես՝ այս օտարականներէն չատերուն երբ պատահիմ, միշտ կը կրկնեմ Նարայէյի անմահ երգը՝ « Benis soient ceux, qui aiment la pauvre Arménie » եւ կը յայտնեմ՝ թէ այս օրհներգութիւնը իր մէջը ունի նաեւ անկէ՛ծ անոնց դէմ, որոնք չեն սիրեր խելճ Հայաստանը իւր արիւնահեղձ տառապանքներուն մէջ: Միամիտները՝ դարմանալի՜ բան, կ'այլալին շուտով եւ անմիջապէս կը վստահացնեն մեզ, թէ Հայաստանը պիտի ազատի, այո՛, պիտի ազատի, բայց ե՞րբ, ի՞նչպէս... Ասոր պատասխան տալ չեն գիտեր, դժբախտաբար...

Թաթս յոգնեցաւ գրելով, բայց ձեզի համար գրելու նստած տենա գրելչս կը վազէ՝ կ'երթայ առանց սեթեւեթի. ներողամիտ եղէք ուրեմն իմ անկապ խօսքերուս, անոնց մէջէն առէ՛ք դուք միայն այն կէտերը, որոնք ուղղակի յարաբերութիւն ունին մեր սուրբ հարցին հետ:

Շնորհակալ եմ, որ միշտ կը սրտապնդէք մեզ, ձեզմէ հասած ամէն տեսակ սրտապնդում առելի վաւերական է, քան ուրիշ ո՛ր եւ է կողմէ եկածները, որովհետեւ ես համոզուած եմ, թէ ձեր մատները չեն որ կը գրեն, այլ ձեր սրտին տրոփիւն մէկ մի թելերը... Ապրիլէ... չա՛տ ապրիլէ...

Զեր նամակին մէջ պատուելի Քերոբեանը հարցուցեր էիք. չգիտեմ թէ ի՞նչպէս այս պատուական ու սիրելի բարեկամիս մասին ես լուռ էի մնացեր նախապէս գրելու: Խեղճը ինձ հետ Չանդըրը աքսորւեցաւ եւ բարերախտաբար ինձ հետ ալ վերադարձաւ: Մեր տարադրութեան ամբողջ տեւողութեանը միջոցին ստոյիկեան քաջութեամբ խրախոյս եղաւ ամենուս. չպիտի մոռնամ երբեք իւր պահապան հրեշտակի դերը այն սոսկալի գիշերը, երբ ամենքս մէկ Քալէյճիկ կոչւած վայրին աղտոտ ու մթին մէկ խանին անկիւնը թրխմած, մենք իրարու վրա պառկած, ինքը միայն կանգուն՝ ոտքի վրա կը հսկէր դրանք քով, աղօթելով շարունակ եւ երկնային այցելութիւնը հայցելով մեր դժբախտ վիճակին վրա...: Զինքը շա՛տ անգամ կը տեսնամ, միշտ նոյն ժպտադէմ անձն է, երիտասարդ - ծերուկ մը՝ շա՛տ համակրելի, եւկ ը տեսակցիմ հետը մեծ հաճոյքով...:

Վաղը կամ մի օր մեր Կոմիտաս վարդապետը ճամբայ կը հանենք դէպի ալդտեղ. հետը երկու ընկեր ունի. հոգ հասնելուն՝ հարկաւ պէտք եղածը պիտի ընէք շուտով՝ զինքը Բարիդէն դուրս Maison de Santé -ի մը մէջ դնելու. պէտք եղած ծախքերը ապահովւած է հոս. 1500 ոսկի դրամ կայ, այս տարւան համար կը բաւէ, մը նացեալի մասին ալ կը խորհի: Երկու տարի է՝ որ ինքը այս վիճակին մէջ է. ամենքս՝ ըստ իրեն, թշնամի ենք, մանաւանդ ես, եւ ինձ հետ բոլոր բժիշկները կամ բժիշկ անունը կրողները. վիճակը դէպի լաւն է թէեւ, բայց դեռ շատ պէտք ունի խնամքի, ինչ որ այս տեղ կարելի չէ: Զինքը ցարդ դարմանել տւինք Շիշլիի Hôpital de la Paix -ի մէջ. բայց ջղապարի մը համար ինչ որ պէտք է չկայ հոն. պէտք է զրազիլ հետը, աշխատիլ զաղափարները յեղաշրջել, պարտէզ հանել, պտոյտներ ընել տալ, եւայլն. հիւանդանոցին մէջ յոյն բժիշկ մը կար, շա՛տ լաւ, իրեն հետ կը զբաղէր միշտ. բայց հինգ ամիս առաջ typhus հիւանդութենէն բռնւեցաւ խեղճը, յետոյ ջղապարեցաւ եւ ցայժմ կը մնայ այդ վիճակին մէջ:

Պիտի խնդրեմ որ վարդապետը Տոքթ. Քօլօլին հետ ցոյց տրւի Professeur Gilbert - Ballet -ին եւ ասոնց յարմար դատած հիւանդանոցին մէջ խնամի: Չորս օր առաջ խորհրդակցութիւն մը ըրինք, Hôpital de la Paix -ի բժշկապետին, Յոյներու եւ Հայոց Հիւանդանոցին յիմարարոյթներուն հետ եւ տեղեկադիր մը ստորագրւեցաւ. այդ տեղեկադիրը ես ալ ստորագրած եմ, կ'աղաչեմ որ Տոքթ. Քօլօլեանը հոգեւին զրազի վարդապետով, ինչպէս զրադեցայ ես:

Կը յիշէք անշուշտ, որ ժամանակին դասատու մը ունեցած էք դուր, պարոն Սրապիոն Թղլեան, որ այժմ ութսունամեայ, կը գըտնւի ամենախեղճ վիճակի մէջ, ձեռքէս եկածը ըրած եմ ցարդ իրեն, բայց բաւական չէ. ուստի, քանի մը բարեկամներու հետ խորհեցանք անոր գրական եւ թատերական գործունէութեան վաթսունամեակը տօնել. կ'ուզեմ որ գոնէ 1000 ռուբլի մը ժողովի: Ինքը մասնաւորապէս խնդրեց ինձմէ որ գրեմ ձեզի՝ որպէս զի Պ. Պօղոս Նուպարէն եւ Ա. հարոնեանէն նպաստ մը՝ եթէ կարելի է, առնէք. յաւէտ շնորհակալ պիտի մնայ ձեզի: Թղլեան կը գրէ դեռ եւ երբեմն կ'ուզայ ինձ մօտ:

Թղլեանի հետ պիտի կատարենք նաեւ խեղճ Մարեանի գրական քառասնամեակը, որովհետեւ այն ալ՝ անոք, անօգնական եւ աղքատ, զիս միայն ունի բարեկամ: Կը տեսնա՞ք թէ որչա՞րի եմ բեռնաւորւած. աւելցուցէք ասոնց վրա դեռ բժշկական եւ այլ զբաղումներ, եւ կըրնաք մակարեբել, թէ որչա՞րի ընկճիչ յոգնութիւններու եմ ենթակայ. հանգստի մը մեծապէս ծարաւի եմ, բայց այս երկնքին տակ կարելի չէ. ամառը միտք ունիմ հեռանալու, չգիտեմ սակայն ո՞ւր...

Այստեղ այսօր լսեցինք Տոքթ. Ա. Թիրեաքեանի մահը. մեծ եղաւ ցաւս, կարեւոր կորուստ մ'է այս. իրեն վրա պիտի գրեմ կենսագրական մը եւ պիտի կարգամ զայն Հայ Բժշկական Միութեան մէկ ժողովին մէջ:

Այս նամակը կը յղեմ ձեզի յունական դեսպանատունին միջոցաւ. կը խնդրեմ որ՝ դուր ալ եթէ ինձ գրելու ըլլաք, նոյն միջոցաւ առաքէք:

Ձեզ միշտ համակիր եւ անձնէր

ՏՕՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

Այս նամակիս մէջ գրեմ նիւթերը արդէն Յուլիանտերիս մէջ տեղ տեղ նշանակած են, բայց կրկնութիւնը թո՛ղ չմեղադրուի, զի զուրկ չէ կարեւորութենէ: Այս տեղեկագիրը նամակներուս համար կը ստանայի գնահատական պատասխաններ, որոնցմէ կարեւոր կը համարեմ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կողմէ ընդունածս միայն ներկայացնել այստեղ, ցոյց տալու համար, թէ ո՞ր աստիճան տարւած էինք ազգային դատի հարցովը եւ թէ՝ ո՞րքան կարեւորութիւն կ'ընծայէր գրեմին մեր Վեհափառ Հայրապետը՝ որ «ՎՇՏԱԿԻՐ» տիտղոսը կրելով կնքեց իր կեանքը:

Ծայրագոյն Պատրիարք

Եւ

Ս. Էջմիածին, 21 Մարտի (3 Ապրիլի) 1919

Կաթողիկոս

Ամենայն Հայոց

Մեծարդոյ բժշկապետ Վահրամ Թորգոմեանին
Հայրապետական ողջոյն եւ օրհնութիւն

Տարիներից ի վեր միանգամայն կտրւած այնպիսի մի մեծ եւ ա-
կանաւոր շրջանից ինչպէս Կ. Պոլիսն է, որի եկեղեցական կեանքի եւ
եկեղեցական դասի մասին գրեթէ լուր չունէինք, բացի լրագրական
ու հեռագրական, շատ անգամ իրար հակասող տեղեկութիւններից,
առանձին սիրով ընթերցայ հոգեւոր որդւոյդ Մարտ 3, 1919 թ. առ
մեզ ուղղած եւ տեղեկութիւններով լի նամակը:

Մարի զեղմամբ ընդունեցինք գրեթէ տարագիր որդւոյդ ջերմ
զղացումներն առ մեզ, որի մէջ ո՛չ միայն Ձեր, այլ եւ տեղւոյդ ամ-
բողջ Հայութեան զղացումներն ենք կարդում առ Հայ Եկեղեցւոյ
Ընդհանրական Հայրապետը եւ առ Մայր Աթոռը:

Յաւօք սրտի տեղեկացանք Ամենապատիւ Մաղաքիա Արքեպիս-
կոպոսի մահւան մասին, որ զգալի կորուստ է Հայ Եկեղեցու ար-
ժանաւոր պաշտօնեաների շարքի մէջ, սակայն միշտ մխիթարական
յուսով կամք առ Փրկիչն, որ իւր բարոյական այգու մշակների նոր
եւ պիտանի սերունդ պիտի յարուցանէ:

Գոհ պիտի լինենք, եթէ ասպաղայում եւս կարող լինիք ժամանակ
առ ժամանակ լիովի տեղեկութիւններ հաղորդել մեզ, որպիսին պա-
րունակում էր Ձեր նամակը, մանաւանդ այսուհետեւ երբ Տեառն յա-
ջողութեամբ Դաշնակից Պետութեանց հոգածութեամբ խաղաղու-
թեան օրերը ի մօտոյ պէտք է թափաւորեն եւ կարգը վերականգնի,
թէ այդը եւ թէ աստ՝ առ մեզ մեր վշտերի եւ թշաւառութեանց օրրան
դարձած Հայրենիքի մէջ,

Որի վերածնութեան յար աւնդէտ եւ Հայութեան
Յարութեան ջերմ հաւատով օրհնում ենք մեծարաց
դաւակդ մեր հոգեւոր

ԳԷՈՐԳ Ե. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Աղօթարար

Ամն. Հայոց

21 Մարտի (3 Ապրիլի), 1919

Ս. Էջմիածին

Մեր Կաթողիկոսին գրեցի դեռ շատ գիրեր, որոնց օրինակը չունիմ, եւ անարժանաբար խորհուրդ իսկ տալ համարձակեցայ, որպէս զի Բարիզ գումարւած Համագումարի «երկուութիւնը» Մի ընելու բարեհաճութիւնը ունենար, քանի որ Ահարոնեան հայ կառավարութեան պաշտօնական ներկայացուցիչն էր, ինչպէս այս դադափարը ունեցած էր նաեւ Հայ - Կաթողիկ պատրիարքական Տեղապահ Գերապայծառ Նազըրեան Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը, որ Թերդեան Պատրիարքին հետ Բարիզ գտնուելէ յետոյ, երբ վերադարձաւ Կ. Պոլիս, գացած էր իրեն այցելութեան, Համագումարի գործունէութեան լուրերը առնելու, լուրերը՝ որոնք, ղժբախտաբար, գոհացուցիչ չէին . . . :

Թողունք սակայն այս հարցը, ու դառնանք մեր Կ. Պոլսոյ գործերուն :

Բարիզ

